

Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış

Salih Zafer Kızıklı

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arap Dili ve Belağatı Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
zaferkizikli@yahoo.com

Öz

Bu çalışma, Arap dili gramer tarihinde beş ekolden biri olarak kabul edilen Bağdat gramer ekolü ve temsilcileri hakkında bilgi sunmayı amaçlamaktadır. Bağdat gramer ekolü, Basra ve Kûfe şehirlerindeki gramer çalışmalarının sentezini temsil eder. Makalede, IX-XII. yüzyıllar arasında dünyanın en önemli medeniyet merkezi konumundaki Bağdat'da, Arap dili grameri ile ilgili icrâ edilen faaliyetler ve Bağdat ekolünün önde gelen gramer âlimleri hakkında bilgiler yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arapça, gramer, dilbilim, dil, Bağdat, nahv

An Overview of the Baghdad Grammar School

This article deals with the Baghdad grammar school and its representatives. The Arabic grammar activities had started in Baghdad in the 9th century after Basra and Kufa grammar schools. Baghdad which was the capital city of the Abbasid Empire was the most important center in that period. It was the crossroads of scientists and artists. Many scholars studied Arabic grammar in Baghdad and wrote many books on it. The article is a descriptive overview of these activities.

Key Words: Arabic, grammar, linguistics, language, Baghdad, nahv

Atıf

Zafer Kızıklı, Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış, Marife, Kış 2013, ss. 133-149

Giriş

Arap dilinin gramer kurallarının belirlenmesi, daha çok dini ihtiyaçlardan doğan bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira, Kur'ân öncesi, şiir ve hitâbet alanında edebî şaheserler ortaya koyan Arap toplumu, Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde Kur'ân'ı anlama konusunda ciddi bir problem yaşamamış olmasına rağmen, onun vefatından sonra Kur'ân'ın okunuşu ve âyetlerin doğru anlaşılabilmesi hususunda sıkıntılar baş göstermiştir. Bu yüzden, Arapçanın gramer kurallarının tespit edilerek yazıya geçirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Çünkü, İslâm coğrafyası genişlemiş ve Arap olmayan müslümanlar, Kur'ân'ı okumakta zorluk çekmeye başlamışlardır. Bu arada, "lahn" adı verilen Kur'ân'ı hatalı okuma durumu gündeme gelmiştir. Lahnı ortadan kaldırabilmenin tek çözümü ise, gramer kurallarının bilinmesi ve geniş kitlelere öğretilmesi şeklinde algılanmıştır.

Gramer kurallarının belirlenip, kayıt altına alınmasıyla ilgili rivayetler, Hz. Ali ile birlikte Ebu'l-Esved ed-Du'eli'ye (ö. 69/688) isnat edilmektedir¹. Ebu'l-Esved tarafından Arap dili gramerinin ilk temelleri Basra'da atılmış ve onun ardından bu yoldaki faaliyetler büyük bir hızla devam etmiştir.

VII. ve VIII. yüzyıllarda İslâm coğrafyasının en önemli ilim ve medeniyet merkezleri konumundaki Basra ve Kûfe şehirleri Arap dili alanında önemli çalışmalara ev sahipliği yapmıştır. İlk dönem gramer çalışmalarının merkezi Basra olmuştur. Basra'nın konum itibarıyla çöle yakın olması ve gramer bilginlerinin çölde fasih Arapça konuşan bedevilerden Arapçanın bozulmamış hâlini öğrenme istekleri, Basralı gramer bilginleri için önemli bir faktör olmuştur. Basra şehrinde, Ebu'l-Esved ed-Du'eli'nin ardından, 'Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735), 'Îsâ b. 'Umer es-Sekafî (ö. 149/766), Ebû 'Amr b. el-'Alâ' (ö. 154/771), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791), Sîbeveyh (ö. 180/796), Ebû Muhammed Yahyâ el-Yezîdî (ö. 202/817), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), el-Asma'î (ö. 216/831), el-Muberrid (ö. 285/898) gibi çok önemli gramer bilginleri yetişmiş ve daha sonraki dönemlerde "Basra Ekolü" adı verilen Arap dili gramer geleneği ortaya çıkmıştır. Basra ekolü bilginlerinin görüşlerini eleştiren ve Arap dili gramerine farklı bir pencereden bakan Kûfe şehrindeki gramer bilginleri ise, "Kûfe Ekolü" diye bilinen başka bir gramer akımını oluşturmuşlardır. Bu akımın öncüleri arasında, Ebû Ca'fer er-Ru'âsî (ö. 175/791), Ebu'l-Hasen 'Alî b. Hamza el-Kisâ'î (ö. 189/804), Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ' (ö. 207/822), Ebu'l-Hasen el-Lihyânî (ö. 220/835) ve Ebu'l-'Abbâs Sa'leb (ö. 291/904) gibi gramer bilginlerini sayabiliriz.

Başlangıçta, Kur'ân'ın yanlış okunmasının önüne geçmek düşüncesiyle, Arap dilinin kurallarının belirlenmesini ön gören anlayış, Basra ve Kûfe ekollerinin ortaya çıkışıyla birlikte, farklı bir boyut kazanmış ve araştırmaya dayalı bilimsel bir aktivite konumuna yükselmiştir. Bağdat ekolü ise, Arap dili gramerinin, taassuptan uzak bir bakış açısıyla ele alınıp, çeşitli bilimsel ölçütler kullanılarak, derinlemesine araştırılmasını ifade eden bir süreçtir. Bu ekol ve temsilcileri, Arap dili gramer tarihinin olgunluk evresini temsil eder.

1. Bağdat Ekolü'nün Ortaya Çıkışı

Abbasi Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından 766 yılında kurulan ve ardından Abbâsi Devleti'nin başkenti olan Bağdat şehri, kısa sürede çok büyük bir kültür, sanat, bilim ve uygarlık merkezi hâline gelmiştir. İslâm tarihinin "altın çağı" olarak adlandırılan IX-XII. yüzyıllar boyunca, Bağdat, dünyanın en kalabalık ve en gelişmiş şehri konumundadır.

Özellikle IX. asırda İslâm dünyasında bilimsel ve kültürel faaliyetlerde Bağdat'ın öne çıkarak, Basra ve Kûfe'nin eski popüleritesini yitirmesi, gramer çalışmalarına da yansımıştır. Bu dönemde Bağdat'ta yaşayan gramer bilginleri, çalışmalarında ve telif ettikleri eserlerinde yeni bir yöntem uygulamaya

¹ Bk. Kızıklı, "Ebu'l-Esved ed-Du'elî'nin Arap Gramer Tarihindeki Yeri ve Önemi", ss. 265-280.

başlamışlardır. Söz konusu yöntem, Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerini topluca ele alarak, bunlardan kendi tasarruflarına göre seçim yapma temeline dayanıyordu. Bu duruma zemin hazırlayan en önemli etken, Basra ekolünün son dönem önemli temsilcilerinden biri olan el-Muberrid (ö. 285/898) ile, Kûfe ekolünün son dönem temsilcilerinden Sa'leb(ö. 291/904)'in Bağdat'ta gramer dersleri vererek, orada her iki ekolü de çok iyi bilen bir topluluk teşkil etmeleridir. Ayrıca, Bağdat'ın başkent olması, Basra ve Kûfe'deki diğer gramer bilginlerini de buraya yöneltmiş ve onları tek bir çatı altında toplamıştır.

Bağdat'taki gramer faaliyetlerinin en belirgin temsilcileri, Ebû 'Ali el-Fârisî ve onun öğrencisi İbnu Cinnî'nin, telif ettikleri eserlerinde, Basra ekolü mensupları hakkında "arkadaşlarımız"² ifâdesini kullanmaları, Basralıların görüşlerine daha meyyal olmaları ve İbnu Cinnî'nin Kûfelilerden söz ederken, bu ekolün temsilcilerinin daha çok Bağdat'ta yaşamış olmaları hasebiyle onları "Bağdatlı" diye adlandırması³ bu faaliyetlerin Basra ekolü içinde de değerlendirilmesine neden olmuştur⁴.

İbnu Cinnî ve Ebû 'Ali el-Fârisî, kendilerini her ne kadar Basra ekolü içinde de görse, Kûfe ekolünün görüşlerinden de yararlanmak sûretiyle "seçmeci (eklektik)" bir gramer anlayışını benimsedikleri için, onları Bağdat ekolü mensubu olarak adlandırmamız daha doğru olur.

İbnu Cinnî'nin bazen Kûfeli gramer bilginlerine "*Bağdatlılar*" adını vermesinin nedeni, Bağdat gramer bilginlerinin ilk tabakasında Kûfe eğiliminin ağır basmasından ötürüdür. İbnu Cinnî, bunları bazen de "Kûfeliler" diye adlandırır. Bu gramer bilginlerinin en meşhurları İbnu Keysân (ö. 299/911), Ebû Bekr b. Şukayr (ö. 315/927), Ebû Bekr b. el-Hayyât (ö. 320/932)'tir⁵. ez-Zeccâcî, bu gramer bilginleri hakkında şöyle der:

*"Gramer bilgisi aldığım Kûfeli bilginler, Ebu'l-Hasen b. Keysân, Ebû Bekr b. Şukayr ve Ebû Bekr b. el-Hayyât'tır. Bunların üçü de önceleri özellikle Kûfe gramer bilgisinde zirveleşmiş, daha sonra Basralıların gramer bilgilerini öğrenerek her iki bilgiyi birbiriyle kaynaştırmış şahsiyetlerdir"*⁶.

Birbirlerine karşıt görüşler ileri süren Basra ve Kûfe ekollerinin temsilcileri tarafından meydana getirilen gramer birikimi, Bağdat'ta harmanlanmış ve yeniden inşa edilmiştir. Böylece, Arap dili gramer tarihinde, Basra ve Kûfe gramer ekollerinin ileri sürdüğü görüşlerin tümünü birden kuşatan ve gramerde kıyâs⁷, semâ⁸, seçmecilik (eklektisizm) gibi yöntemlerin hepsini de kullanan yeni bir

² İbnu Cinnî, *el-Hasâ'is*, I, 137.

³ İbnu Cinnî, *age*, I, 18.

⁴ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 245.

⁵ Dayf, *age*, s. 246.

⁶ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 79.

⁷ Kıyâs, bir sözcük veya cümlede sâbit olan bir gramer kuralının, benzer sözcük veya cümlelerde de geçerli kabul edilerek kullanılmasıdır.

⁸ Semâ' sözcüğü, Arap dili gramer terminolojisinde, şiirler, hikmetli sözler, deyimler gibi dilsel malzemenin bedevilerden duyma yoluyla alındığını ifade eden bir terimdir.

anlayış egemen olmuştur. Bu gramer anlayışının mensupları, Bağdat şehrinde yaşamış oldukları için, onların gramer faaliyetlerine “Bağdat ekolü” adı verilmiştir.

Arap dili gramer tarihinde Bağdat ekolü mensubu olarak niteleyebileceğimiz gramer bilgilerini, mütekaddimûn (ilk dönem bilgiler) ve müteahhirûn (son dönem bilgiler) şeklinde kronolojik açıdan iki kategoriye ayırmak mümkündür.

Bağdatlı mütekaddimûn gramer bilgileri şunlardır:

İbnu Keysân (ö. 299/911), Suleymân b. Muhammed el-Hâmid (ö. 305/917), Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ebu'l-Hasen 'Ali b. Suleynân el-Ahfeşu's-Sağîr (ö. 315/927), Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî es-Serrâc (ö. 316/928), Ebû Bekr Ahmed b. Hasen b. Şukayr (ö. 317/929), Ebû Bekr b. el-Hayyât (ö. 320/932), Niftaveyh Ebû 'Abdillah İbrâhîm b. Muhammed el-Muhellebî (ö. 323/934), Muhammed b. Kâsım Ebû Bekr b. el-Enbârî (ö. 327/938), Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 339/950), Mebramân Ebû Bekr Muhammed b. 'Alî el-'Askerî (ö. 345/956), Ebû Muhammed 'Abdullah b. Ca'fer b. Durusteveyh (ö. 348/959), el-Hasen b. 'Abdillah b. el-Merzubân Ebû Sa'îd es-Sîrâfî (ö. 368/978), Ebû 'Abdillah el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh (ö. 370/980), Ebû 'Ali el-Hasen b. Ahmed el-Fârisî (ö. 377/987), Ebû Muhammed İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), Ebu'l-Hasen 'Ali b. İsâ er-Rummânî (ö. 384/994), Ebu'l-Feth 'Usmân b. Cinnî (ö. 392/1002), Ebu'l-Hasen 'Ali b. İsâ er-Raba'î (ö. 420/1029).

Bağdatlı müteahhirûn gramer bilgileri şunlardır:

İbnu Berhân (ö. 456/1064), et-Tibrîzî (ö. 502/1109), ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), el-Cevâlîkî (ö. 540/1145), İbnu's-Şecerî (ö. 542/1148), İbnu'l-Haşşâb (ö. 567/1172), Meliku'n-Nuhât (ö. 568/1173), İbnu'd-Dehhân (ö. 569/1174), Nişvân b. Sa'îd el-Himyerî (ö. 573/1178), İbnu'l-Enbârî (ö. 577/1181), İbn Berrî (ö. 582/1186), el-Kindî (ö. 613/1217), el-'Ukberî (ö. 616/1219), İbnu'l-Habbâz (ö. 639/1241)⁹.

2. Bağdat Ekolü'nün En Önde Gelen Temsilcileri

2.1. İbnu Keysân (ö. 299/911)

2.1.1. Hayatı

Tam adı, Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm'dir. Künyesi, Ebu'l-Hasen olup, İbnu Keysân lakabıyla meşhurdur. el-Muberrid (ö. 285/898) ve Sa'leb(ö. 291/904)'den gramer dersleri almıştır. Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerinin tümünü ezberlemiştir. Bu iki ekolü, birbiriyle harmanlayıp, kendine göre doğruluk derecesi en fazla olanı seçmiştir. Kıyâs metodunu kullanmış, Basra ve Kûfe ekolleri arasında taassuba kaçmaktan sakınmıştır. Fakat dil ve edebiyat tarihçisi Ya'kût el-Hamevî (ö. 626/1229), İbnu Keysân'ın Basra ekolüne daha eğilimli olduğunu ve bu

⁹ Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, ss. 86-87.

ekolün görüşlerine daha çok rağbet ettiğini belirtir¹⁰. Doğum tarihi kaynaklarda belirtilmeyen İbnu Keysân, 299/911 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir¹¹.

2.1.2. Bazı Görüşleri

Örnek:

Beş isimden birisi olan « ذُو » “*sahip olmak*” lafzının, « ذُوُّ » ve « ذُوِّي » olmak üzere iki vezninin bulunduğunu söyler. Oysa, Basralı gramer bilgini el-Halîl'e göre « ذُوِّي » şeklinde kullanılması daha uygundur¹².

Örnek:

İbnu Keysân'a göre, « هُوَ » ve « هِيَ » zamirlerinde, zamirin aslı yalnızca « الهَاء » “hâ” harfidir. « الواو » ve « الياء » harfleri ise zâiddir. Basralı gramercilerden ez-Zeccâc ve Kûfeli gramercilerin tümü, onun bu görüşüne katılır¹³.

Örnek:

el-Ferrâ'ya göre, şayet mef'ûl, fiilin önüne geçerse, gramer bakımından hatalı bir cümle kurulmuş olur. Örneğin, « زَيْدًا صَرَبَ عَلامَةً » (“*Zeyd'i hizmetçisi dövdü*” anlamında) denilemez. Ancak Basralı gramer bilgini el-Muberrid(ö. 285/898)'e göre bu mümkündür. İbnu Keysân ise, burada mef'ûlle fiilin arasının açıldığını, bu yüzden de böyle bir cümlenin bâtil olacağını ifâde ederek, Kûfeli bilgin el-Ferrâ' ile aynı bakış açısını yansıtır¹⁴.

2.1.3. Eserleri

“el-Muhezzeb”, “Galatu edebî'l-kâtib”, “el-Hecâ ve'l-hatt”, “el-Lâmât”, “el-Hakâ'ik”, “el-Burhân”, “Masâbîhu'l-kuttâb”, “Garîbu'l-hadîs”, “el-Vakfu ve'l-ibtidâ”, “el-Kirâ'ât”, “et-Tasârîf”, “el-Muzekker ve'l-mu'ennes”, “el-Maksûr ve'l-memdûd”, “Me'âni'l-Kur'ân”, “Muhtasar fi'n-nahv”, “el-Mesâ'il 'alâ mezhebî'n-nahviyyîn mâ ihtelefe fihî el-Kûfiyyûn ve'l-Basriyyûn”, “el-Fâ'il ve'l-mef'ûl bihi”, “el-Muhtâr fî 'ileli'n-nahv”.

¹⁰ Yâkût, *Mû'cemu'l-Udebâ'*, XVII, 137-141.

¹¹ Bk. el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, II, 232; el-Hatîbu'l-Bagdâdî, *Târîhu Bagdâd*, I, 335; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 178; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 109; İsmâ'il Bâsâ, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II, 23; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn*, III, 92-93; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 57-59; el-Lugavî, *Meratibu'n-Nahviyyîn*, ss. 140-141; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II, 31,32; es-Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât*, II, 18-19; el-Yâfi'î, *Mir'atu'l-Cenân*, II, 236; Yûsuf b. Tagrîberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, III, 178; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, V, 308; ez-Zubeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, s. 111.

¹² es-Suyûtî, *Hem'ul-Hevâmi'*, I, 133.

¹³ es-Suyûtî, *age*, I, 203.

¹⁴ es-Suyûtî, *age*, I, 221.

2.2. ez-Zeccâcî (ö. 339/950)

2.2.1. Hayatı

Tam adı, 'Abdu'r-Rahmân b. İshâk'tır. Künyesi, Ebu'l-Kâsım en-Nihâvendî'dir. es-Samerrâ'da doğup büyümüş, daha sonra ilim tahsili için Bağdât'a gelmiş ve orada ez-Zeccâcî(ö. 311/923)'dan gramer okumuştur. Daha sonra Şâm ve Haleb gibi şehirlere de giderek buralarda gramer dersleri vermiş ve çeşitli eserler telif etmiştir.

ez-Zeccâcî, "el-Cumel" adlı gramer kitabını Mekke'ye giderek orada kaleme almış ve her bölümü bitirişinin ardından Ka'be'yi tavâf ederek, bu eserini okuyacak olan kimseler için Allahu Te'âlâ'ya duâ etmiştir. Bu eser, Mısır, Mağrib, Hicâz, Yemen ve Şâm halkı tarafından çok tutulmuş ve diğer gramer eserlerinden daha fazla tadrîs edilmiştir.

ez-Zeccâcî'nin doğum tarihi hakkında bilgi yoktur. 339/950 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir¹⁵.

2.2.2. Bazı Görüşleri

Örnek:

Basralı gramer bilgini el-Muberrid (ö. 285/898), « كَان » ve benzerlerinin, harf olduğu görüşündedir. ez-Zeccâcî de bu görüşe katılır. Endülüslü gramer bilgini İbnu'l-Hâcc (ö. 651/1253) da aynı kanaattedir. ez-Zeccâcî, « كَان » nin herhangi bir olaya delâlet etmediğini, geçmiş zamanı ifâde etmek için haberin önüne geldiğini savunmaktadır¹⁶.

Örnek:

Mertebe bakımından, sözü, i'rab'tan önce gelmesi gerektiği görüşünü ileri sürer. Bu düşüncesine gerekçe olarak da Arapların zaman zaman i'rabsız olarak sözü telaffuz ettiklerini, daha sonra anlamdan hareketle i'rabını yaptıklarını söyler¹⁷.

Örnek:

"el-Esmâ'u'l-hamse" olarak adlandırılan beş ismin (اَخ - اَب - فَوْ - ذُو)¹⁸ i'râbı konusunda iki farklı görüş ortaya atılmaktadır:

¹⁵ Bk. el-Hanbelî, *age*. II, 357; İbnu'l-Enbârî, *age*. s. 227; İbnu Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 136; İbnu'n-Nedîm, *age*. s. 90; İbnu Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XXI, 239; el-Kiftî, *age*. II, 160-161; es-Safedî, *age*. XVIII, 112-113; es-Suyûtî, *Bugyetu'l-vu'ât*, II, 77; ez-Zirikli, *age*. III, 299. Ayrıca bk. Arı, *Ebu'l-Kâsım 'Abdu'r-Rahmân b. İshâk ez-Zeccâcî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserlerinden Kitâbu'l-Lâma'ât*; Sönmez, *Zeccâcî ve el-Cümel'in Bazı Dil Hususiyetleri*; Türkmen, *Arap Dilbilimcisi Zeccâcî ve "Mecâlisu'l-Ulemâ"ında Ele Alınan Filolojik Tartışmaların Değerlendirilmesi*.

¹⁶ es-Suyûtî, *Hem'ul-Hevâmi'*, I, 41.

¹⁷ es-Suyûtî, *age*. I, 56.

¹⁸ Bunların anlamları sırasıyla, "sahip olmak", "ağız", "baba", "erkek kardeş", "kaynapeder" dir.

I. Görüş: Bu lafızlar bizzat i'râbtır ve hareketlerin yerine gelmiştir. Bu görüşü Basralılardan Kutrub (ö. 206/821), ez-Zeyyâdî (ö. 117/735) ve Küfelilerden Hişâm b. Mu'aviye ed-Darîr (ö. 209/824) de savunmaktadır.

II. Görüş: Bu lafızlar harflere takdîr edilen hareketlerle mu'rabtır. Bu görüşü de başta Basralı gramer bigini Sîbeveyh (180/796) olmak üzere, Bağdat ekolünden Ebû 'Ali el-Fârisî (ö. 377/987), Endülüs ekolünden İbnu Mâlik (ö. 672/1274) ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ve Mısır ekolünden İbnu Hişâm (ö. 761/1360) savunmaktadır.

ez-Zeccâcî, ilk görüşü tercih eder. Mısır ekolünün temsilcilerinden es-Suyûtî (ö. 911/1505), bu görüşlerden ilkinin meşhur olduğunu, fakat ikincisinin daha doğru olduğunu belirtir¹⁹.

2.2.3. Eserleri

"Mecâlisu'l-'ulemâ", "el-Cumelu'l-kubrâ", "el-Halel fî islâhi'l-haleli'l-vâki' fî kitâbi'l-cumel", "el-İdâh fî 'ileli'n-nahv", "Şerhu hutbeti edebi'l-kâtib", "el-Muhtera' fî'l-kavâfi", "el-Kâfi fî'n-nahv", "el-Lâmât", "Şerhu kitâbi'l-elifi ve'l-lâm"²⁰.

2.3. Ebû 'Ali el-Fârisî (ö. 377/987)

2.3.1. Hayatı

Tam adı, el-Hasen b. Ahmed b. 'Abdu'l-Gaffâr'dır. Künyesi, Ebû 'Ali'dir. Aslen İranlıdır. İran'ın Fesâ şehrinde 288/900 yılında doğmuştur. On dokuz yaşında Bağdat'a gelmiş, Bağdat'da uzun süre ikâmet ederek gramer tahsîl etmiştir. Gramer biliminde Bağdat'ta çok büyük bir üstâd konumuna yükselmiştir. 955 yılında, Hamdânî²¹ hükümdârı Seyfu'd-Devle (ö. 965)'nin yanına Haleb'e gelerek, orada bir süre ikamet etmiş ve sonra İran'a geri dönmüştür. Buveyhî²² hükümdârlarından 'Adudu'd-Devle (ö. 983) ile de çok yakın bir dostluk kurmuş, onun isteği üzerine «el-İdâh» adlı gramer eserini kaleme almıştır. Ardından, Bağdat'a giderek hayatının sonuna kadar orada yaşamıştır. İtikâdî yönden Mu'tezile mezhebindedir. 377/987 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir²³.

¹⁹ es-Suyûtî, *age*. I, 125-126.

²⁰ Bu eser, Mâzinî'nin "el-Elifu ve'l-Lâm" adlı eserine yazılmış bir şerhtir.

²¹ 892 yılında Mardin'de Taglib kabilesi şeyhi Hamdân b. Hamdûn'un kurduğu, torunu Seyfu'd-Devle'nin sınırlarını Humus ve Halep'e kadar genişlettiği küçük bir devlettir. Fatimiler tarafından 991'de yıkılmıştır.

²² Buveyhîler, 932-1055 yılları arasında, İsfahân, Şiraz, Kirman ve Bağdat yöresinde hüküm sürmüş, yöneticileri İran asıllı küçük bir devlettir.

²³ Bk. el-Hanbelî, *age*. III, 88-89; İbnu'l-Enbârî, *age*. ss. 232-233; İbnu Hallikân, *age*. II, 80-82; İbnu'n-Nedîm, *age*. s. 88; Kehhâle, *age*. I, 535; el-Kiftî, *age*. I, 308-310; Özbalkıç, *DİA*, X, 88-90; es-Safedî, *age*. XI, 376-379; es-Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât*, I, 496-498; Yâkût, *age*. VII, 232-261; ez-Zirikli, *age*. II, 179-180. Ayrıca bk. Doğan, *Ebû Ali el-Fârisî ve el-İzâh fî'n-Nahv*; Özdemir, *Ebû Ali el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri*.

2.3.2. Bazı Görüşleri

Örnek:

Mudâri' fiilerin, gerçek anlamda şimdiki zaman, mecâzî olarak ta gelecek zamana delâlet ettiği düşüncesindedir. Onun bu görüşüne, Endülüslü gramer bilgini İbnu Ebî Rukkeb de katılır. Ancak Mısır-Şâm ekolü temsilcilerinden es-Suyûtî bu görüşe karşı çıkar ve mudâri' fiilin, yalın haliyle şimdiki zamana delâlet ettiğini, eğer önüne « س » “sîn harfi” getirilirse, gelecek zamanı ifâde edeceğini belirtir²⁴.

Örnek:

Endülüs ekolünden İbnu Malik ve İbnu Ebî'r-Rab' (ö. 688/1289), “Lâmu'l-ibtidâ”nın (başlangıç lâmı), bazen gelecek zaman ifâde eden mudâri' fiille de gelebileceğini söyleyerek, bu görüşe şu âyetleri örnek verirler:

« وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ »
“Şüphesiz ki Allah, kıyamet günü onlar arasında hüküm verecektir”²⁵.

« إِنِّي لَيَحْزُنُّنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ » “Onu götürmeniz beni üzecektir”²⁶.

Ebû 'Ali el-Fârisî, «lâm»ın sadece şimdiki zamanla beraber gelebileceği görüşündedir. Yukarıdaki birinci âyetteki lâm harfinin, şimdiki zamanın hikâyesi olarak geldiği, diğer âyette de mudâfin hazfedildiğini ve takdîrî olarak,

« نِيَّتِكُمْ أَوْ قَصْدِكُمْ أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ » “Sizin niyetiniz veya kastınız onu götürmektir.”
şeklinde olduğunu açıklar²⁷.

Örnek:

Basralı gramercilerden İbnu's-Serrâc (ö. 316/929), Bağdat ekolünden Ebû 'Ali el-Fârisî ve onun öğrencisi İbnu Cinnî (ö. 392/1002), « لَ » nın tıpkı « ذُ » gibi zarf olduğu, geçmiş zamanı işaret ettiği ve iki ayrı cümle gerektirdiği görüşündedirler. Onun 'âmili ise, şart cümlesinin cevâbıdır ve mâzi olması gerekir. Endülüslü gramer bilgini İbnu 'Ufûr(ö. 669/1271)'a göre ise, bu fiil mudâri' olmalıdır²⁸.

2.3.3. Eserleri

“el-Îdâh”, “et-Tezkira”, “Te'âlîku Sîbeveyh”, “Cevâhiru'n-nahv”, “el-Maksûr ve'l-memdu'd”, el-'Avâmil”, “el-Mesâ'ilu'l-kasriyyât”²⁹, “Ebyâtu'l-i'râb”, “Muhtasaru 'avâmil'i'l-i'râb”, “el-Mesâ'ilu'l-muşkile”

²⁴ es-Suyûtî, *Hem'ul-Hevâmi'*, I, 32.

²⁵ en-Nahl, 16/124.

²⁶ Yûsuf, 10/13.

²⁷ es-Suyûtî, *Hem'ul-Hevâmi'*, I, 33-34.

²⁸ es-Suyûtî, *age*, II, 162-163.

²⁹ Bu eseri, öğrencisi Muhammed b. Tavîs el-Kasrî için yazmıştır.

Ayrıca, Halep, Şiraz, Bağdat, 'Asker Mukram ve Basra şehirlerini anlatan "el-Mesâ'ilu'l-Halebiyyât", "el-Mesâ'î'lu'ş-Şîrâziyye", "el-Mesâ'ilu'l-Bagdâdiyye", "el-Mesâ'ilu'l-Askeriyye" ve "el-Mesâ'ilu'l-Basriyye" adlı eserleri de vardır.

2.4. İbnu Cinnî (ö. 392/1002)

2.4.1. Hayatı

Tam adı, 'Usmân b. Cinnî'dir. Künyesi, Ebu'l-Feth el-Mûsulî'dir. Babası, Musullu Suleymân b. Fehd el-Ezdi adlı bir kişinin kölesi olup, Rum asıllıdır. 330/941 yılında dünyaya gelmiştir. 392/1002 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

İbnu Cinnî, nahiv ve sarf ilimlerinde çok büyük bir bilim adamıdır. Nahivden çok, özellikle de sarf (kelime bilgisi) ve tasrîf (kelimelerin çekim kuralları) konularındaki bilgisiyle ün kazanmıştır.

İbnu Cinnî, Kûfeli gramer bilgini Ebu'l-Abbâs Sa'leb(ö. 291/904)'in râvisi olarak bilinen İbnu Muksim(ö. 354/965)'den gramer okumuştur. 'Abdullah el-'Akîlî et-Temîmi ve Ebû Sâlih es-Selîs b. Ahmed başta olmak üzere fasîh konuşan bedevîlerden Arapça dinlemiştir.

Doğup büyüdüğü Musul'da, bir câmide gramer tahsil ederken, oraya Ebû 'Ali el-Fârisî uğrar ve İbnu Cinnî'ye "tasrîf" ile ilgili bir meselede soru sorar. O da çok kısa bir cevapla konuyu açıklamaya kalkınca, el-Fârisî:

Üzümü daha olgunlaşmadan kurutmaya kalkıyorsun! diyerek İbnu Cinnî'yi eleştirir.

Bu eleştiri üzerine, İbnu Cinnî, el-Fârisî'den ders almaya başlar ve kırk yıl boyunca hocasının derslerine devam eder. Eserlerinde, tasrîf konusuna daha fazla ağırlık verir.

İbnu Cinnî, büyük şair ve dil bilgini el-Mutenebbî (ö. 355/965) ile Şîrâz şehrinde dostluk kurmuş, onunla arkadaşlık etmiş ve gramer konularında tartışmalar yapmıştır. el-Mutenebbî, İbnu Cinnî hakkında, "Bu, insanların kıymetini bilemediği bir adam!" diyerek övgüde bulunmuştur³⁰.

es-Se'âlibî (ö. 430/1038), ünlü şâir ve edîblerin biyografisini anlattığı "Yetîmetu'd-Dehr" adlı eserinde, İbnu Cinnî'den şu sözlerle bahseder:

"İbnu Cinnî, Arap dilinde bir kutup, edebiyatta da bir zirveydi"³¹.

İbnu Cinnî'nin *el-Hasâ'is*'ini tahkîk eden Muhammed 'Ali en-Neccâr, bu tahkîkin ön sözünde, İbnu Cinnî'den, Arap dilinde el-Halîl b. Ahmed'den sonra ikinci büyük şahsiyet nitelemesi yapar. Onun semâ' ve kıyâsı kullanılarak Arapçayı

³⁰ Bk. el-Hanbelî, *age*, III, 140-141; el-Hatîbu'l-Bagdâdî, *age*, XI, 311-312; İbnu'l-Enbârî, *age*, ss. 246-248; İbnu Hallikân, *age*, III, 246-248; İbnu Kesîr, *age*, XI, 353; el-Kehhâle, *age*, II, 358; el-Kiftî, *age*, II, 335-340; es-Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât*, II, 132; Yâkût, *age*, XII, 81-115; Yavuz, *DİA*, XIX, 397-400; ez-Zirikli, *age*, IV, 204. Ayrıca bk. Fişek, *İbn Cinnî Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve el-Hasâ'is'in Metin Tercümesi*; Yavuz, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*.

³¹ es-Se'âlibî, *Yetîmetu'd-Dehr*, I, 137-138.

metodik kurallara göre düzenlediğini ve bu kuralların illetlerini ortaya çıkardığını söyler³².

İbnu Cinnî'yi diğer gramer bilginlerinden ayıran en önemli nokta, usûlül-fıkh (İslâm hukûku metodolojisi) düşüncesini, yaptığı gramer çalışmalarına uygulamış olmasıdır. Böylece, Arap grameri tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Zira ondan önceki gramer bilginleri, kurallardan hüküm çıkarmak, kıyâsın şartlarını açıklamak ve 'illetler ortaya koymakla yetiniyorlardı. Fakat İbnu Cinnî, daha kapsamlı ve daha derin bir şekilde dil ve gramer olgusunu mütekâmil bir tarzda ele alır. Lafız, terkip ve anlamlar arasındaki bağdan hareketle, dil olgusunu yorumlamaya çalışır. Gramer biliminde bir ilk olan bu metod, *el-Hasâ'is* adlı eserinde açıkça gözlemlenmektedir. Bu eser, o zamana kadar süregelen gramerci ve dilciler arasındaki engelleri yıkmıştır.

İbnu Cinnî'nin Arap asıllı olmayışı, onun dil ve gramere daha objektif bakabilmesini sağlamıştır. Çünkü bir Arap, kendi dilini düşünme gereği duymadan konuşur ve yazar. Dil, onun varlığının bir parçasıdır, ondan ayrılamaz, soyutlanamaz. Bu yüzden, Arap dili ve gramerinde zirveye ulaşmış kişilerin çoğu, Arap asıllı değildir. Bu tür bilginlere, Basra ekolünden Sîbeveyh, Bağdat ekolünden Ebû 'Ali el-Fârisî, İbnu Cinnî, ez-Zemahşerî ve Endülüs ekolünden el-Cezûlî (ö. 607/1209) verilebilecek en güzel örnekleri teşkil eder.

Sîbeveyh, el-Halîl b. Ahmed'in bilimsel düşüncelerini sabit kurallara dönüştürmüş, İbnu Cinnî ise, gramer bilginlerinin görüşlerini, genel dilsel bir sistem hâlinde şekillendirmiştir. Böylece dilin sınırları, lafız ve anlamın ötesine geçerek, düşünce ve anlatım boyutuna ulaşmıştır.

İbnu Cinnî, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb* adlı eserinde harflerin ses boyutunu inceler, harflerin çıkış yerleri ve sıfatları hakkında çok geniş bilgiler sunar. İbdâl, i'lâl, hazf idgâm, nakl ve benzeri konuları ele alarak açıklar.

et-Tasrîfu'l-Mulûkî adlı eserinde, mucerred, mezîd, ibdâl, harekeyle tagyîr, sukûn, i'lâl ve hazf konularına temas eder. Bunun yanısıra pek çok sarf örnekleri verir.

İbnu Cinnî, Ebû 'Usmân el-Mâzinî'nin *el-İdâh* adlı eserinin şerhi olan *el-Munsif* adlı eserini ise, üç bölüme ayırır. Birinci bölümde, eserin metnini ve açıklamasını, ikinci bölümde metinde geçen kelimelerin yorumunu, üçüncü bölümde ise, sarfla ilgili meselelerin açıklamasını yapar.

İbnu Cinnî'nin en önemli eseri *el-Hasâ'is*'tir. Bu eserinde "tasrîf" in genel kurallarını ortaya koyar. Kendi döneminden önceki fıkıh ve kelâm bilginlerinin, kendi bilimleri için oluşturduğu metodolojiyi, tasrîf bilimine uygular. İ'râb, binâ', 'illetler vb. konulara, felsefi bir yaklaşım sergiler. İbnu's-Serrâc ve onun öğrencisi ez-Zeccâcî'nin gramer 'illetleri konusunda, birinci, ikinci, üçüncü grup illetler şeklinde yaptığı tasnifi ve "sonuncu 'illetin birinciyi tamamladığı" şeklindeki

³² İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, I, 5-73.

yorumlara katılmaz. İbnu Cinnî'ye göre, “illetin ‘ileti” ve “illetin ‘illetinin ‘ileti” diye bir şey yoktur³³.

İbnu Cinnî, birer fıkıh terimi olan “zâhire hamletmek”³⁴, “fer’in asla ve aslın fer’e hamledilmesi”³⁵, “furû’un usûle galebe gelmesi”³⁶ gibi kavramları gramer biliminde kullanmak sûretiyle, Hanefî fıkındaki “istihsân” (beğeni) yöntemini gramere katmıştır.

Kelâm ilminin terminolojisinden de “sebeb”, “musebbeb”(sebeb olunan şey)³⁷, “mustehîl” (imkânsız)³⁸ gibi terimleri alarak gramer biliminde kullanmıştır.

2.4.2. Bazı Görüşleri

Örnek:

İbnu Cinnî, fiillerin özel isimlerden türemiş olabileceğini ortaya atar ve buna da Arapçada “ayva” anlamına gelen « سَفْرَجٌ » sözcüğünü örnek olarak verir. İsim olan bu sözcüğü « سَفْرَجٌ » «ağaç ayva verdi” (mâzi), « يُسْفِرُجُ » (mudâri’), « سَفْرَجَةٌ » (masdar) ve « مُسْفِرُجٌ » (ism-i fâil) şeklinde fiile dönüştürür³⁹.

Örnek:

İbnu Cinnî, fiillerin türemesi konusuna *el-Munsif* adlı eserinde farklı bir yaklaşım sergileyerek, fiillerin harflerden de türeyebileceğini iddia eder. Bu görüşüne, şu örneği verir: « كَافٌ » “kâf “ harfinden « كَوَّفٌ » “kaf harfi yazdı” (mâzi); « كَافٌ » “kâf “ harfinden « كَوَّفٌ » “kâf harfi yazdı”; « دَالٌ » “dâl” harfinden « دَوَّلٌ » “dâl harfi yazdı” fiillerinin türeyebileceğini ve « كَوَّفْتُ كَافًا » “Bir kaf harfi yazdım”, « كَوَّفْتُ كَافًا » “Bir kâf harfi yazdım”, « دَوَّلْتُ دَالًا » “Bir dâl harfi yazdım” şeklinde söylenilmesinin mümkün olduğunu ifâde eder⁴⁰.

Örnek:

Kendisinden önceki gramer bilginlerinin, sözdeki i’râbın ‘âmillerini, haberde, manevî⁴¹ ve lafzî⁴² olarak ikiye ayırmasına karşı çıkar. Sözün i’râbının bizzat konuşan kişi olduğunu savunur⁴³.

³³ İbnu Cinnî, *age*. I, 173.

³⁴ İbnu Cinnî, *age*. I, 201.

³⁵ İbnu Cinnî, *age*. I, 111; I, 208.

³⁶ İbnu Cinnî, *age*. I, 300.

³⁷ İbnu Cinnî, *age*. III, 173.

³⁸ İbnu Cinnî, *age*. III, 328.

³⁹ İbnu Cinnî, *el-Munsif*, I, 33.

⁴⁰ İbnu Cinnî, *age*. II, 154.

⁴¹ Örneğin, ibtidâ’ (başlangıç) da olduğu gibi.

⁴² Örneğin, muhtedâ’nın amelinde olduğu gibi.

⁴³ İbnu Cinnî, *el-Hasâ’is*, I, 109-111.

Örnek:

İbnu Cinnî, semâ'in (Araplardan duyulanın), kıyâsa tercih edilmesi görüşündedir. Bu konuda şöyle söylemektedir:

“Şunu bil ki kıyâs seni bir noktaya götürdüğünde, sonra Araplardan buna muhalif bir şey işitirsen, kıyâsı terket ve Araplardan duyduğuna tâbi ol!”⁴⁴.

Görüldüğü gibi, İbnu Cinnî, semâ'ı, kıyâstan daha güvenilir bir delil saymaktadır ve ancak semâ'in olmadığı durumlarda kıyâs yoluna gidilmesi görüşünü benimsemektedir.

Örnek:

Sayılardan “on iki” anlamına gelen « اِثْنَا عَشَرَ » ve « اِثْنَيْ عَشَرَ »'nın tıpkı mudâf ve mudâf ileyh'te olduğu gibi birbirine bağlı olduğu görüşündedir⁴⁵.

Örnek:

İbnu Cinnî'ye göre, hareketin konumu hakkında üç şey söylenebilir:

1. Harften sonra gelir. Basralı gramer bilgini Sîbeveyh te bu görüştedir.
2. Harfle birlikte gelir. Örneğin, harekesiz “nûn” harfinin ağız harfleriyle beraber çıkış yeri burundandır. Harekeli “nûn” harfinin çıkış yeri ise, ağızdandır. Harften sonra gelen hareke, her ne kadar mevcut da olsa, yine de harekeli nûnun burundan telaffuzunu gerektirir. Bu görüşe Ebû 'Ali el-Fârisî de katılmaktadır.
3. Harften önce gelir. « يَعْدُ » “söz verir” fiilindeki « vâv » harfi, « yâ » harfi ve esra arasında olduğu için hazf edilmiştir, aslı « يَوَّعِدُ » şeklindedir⁴⁶. Fakat bu görüş, tutarsızdır.

2.4.3. Eserleri⁴⁷

“el-Hasâ'is”, “Şerhu dîvânî'l-Mutenebbî”, “el-Munhic”⁴⁸, “Sırru's-sinâ'atî'l-irâb”, “Şerhu tasrîfî'l-Mâzinî”, “el-Muhteseb”⁴⁹, “el-Luma”, “et-Tasrîfu'l-mulûkî”, “et-Tenbîh”⁵⁰, “el-Muzekker ve'l-mu'ennes”, “el-Musannef”, “et-Telkîn”, “el-Kâfi fi şerhi'l-kavâfî”⁵¹, “el-Mesâ'ilu'l-hâtiriyyât”, “Zu'l-kıdd”⁵², “Mahâsinu'l-Arabiyye”, “Şerhu'l-fasîh”, “et-Temâm”⁵³, “İ'râbu ebyâti mâ isteshabe mine'l-hamâse”, “el-Muktedab min kelâmi'l 'Arab”.

⁴⁴ İbnu Cinnî, *age*. I, 125.

⁴⁵ es-Suyûtî, *Hem'ul-Hevâmi'*, I, 56.

⁴⁶ es-Suyûtî, *age*. I, 70-71; İbnu Cinnî, *el-Hasâ'is*, I, 321-327.

⁴⁷ İbnu Cinnî'nin eserlerinin baskıları için bk. Sezgin, *GAS*, VIII, 287.

⁴⁸ Şair el-Buhturî (820-897) tarafından hazırlanan, değişik şairlerin şiirlerini kapsayan «*el-Hamâse*» adlı eserde geçen kişi adlarının iştikâkını (türevini) ele alır.

⁴⁹ Bu eserinde kırâatlerdeki şâzz okunuşları tesbit eder ve açıklar.

⁵⁰ *el-Hamâse* dîvânının şerhidir.

⁵¹ el-Ahfeş tarafından yazılan «*Şerhi'l-Kavâfî*» adlı eser hakkında açıklamalardan ibarettir.

⁵² İbnu Cinnî, bu eserinde hocası Ebû 'Ali el-Fârisî'nin sözlerini biraraya getirmiştir.

⁵³ Huzeyl kabilesinin şiirlerinin yorumudur.

2.5. ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)

2.5.1. Hayatı

Tam adı, Mahmûd b.'Umer b. Muhammed'dir⁵⁴. Künyesi Ebu'l-Kâsım'dır. Harezmi'ye bağlı bir kasaba olan Zemahşer'de dünyaya geldiği için "ez-Zemahşerî", uzun süre Mektep'te yaşadığından dolayı da "Cârullah" (Allah'ın komşusu) lakabıyla bilinir. 467/1075 tarihinde doğmuştur. Yine diğer bir lakabı ise, "Fahru Hârizm" (Harizm'in onuru)dur. Gramer, dil, edebiyat ve tefsir âlimidir. Mutezile görüşünün harâretli savunucularından biri olmuştur. Döneminin Harezmi ulemasından Ebû Mudarr Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-Esbehânî ve Ebû Hasen 'Ali b. el-Muzaffer en-Nisabûrî'den ders okumuştur. Şeyhu'l-İslâm Ebû Mansûr Nasru'l-Hârisî, Ebu Sa'd eş-Şekânî gibi âlimlerden istifâde etmiştir.

ez-Zemahşerî, Harizm'deki eğitimini tamamladıktan sonra, Buhara'ya giderek orada da ilim tahsiline devam etmiştir. O dönemde hüküm süren Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah (ö. 485/1092) ve onun veziri Nizamülmülk(ö. 485/1092)'ten destek görmüştür. ez-Zemahşerî, ilim öğrenmek için Horasan, İsfahan ve Bağdat gibi kentlere de giderek oralardaki bilgilerden yararlanmıştı.

Harezmi'den Buhara'ya ilim tahsili için giderken yolda bineğinden düşerek ayağını kırar. Kırılan bu ayağı, bir süre sonra kangren olur ve onu kestirmek zorunda kalır. Ayağının yerine, tahtadan yapılmış bir ayak kullanmaya başlar. Uzunca bir ciltbâb giydiği için bu durum pek belli olmaz, uzaktan görenler onun ayağının aksadığını sanır. Fakat bir yolculuk esnasında, karda yürürken bu protez ayak düşer ve diğer kimseler durumun farkına vararak onun ayağının niçin kesik olduğunu sorarlar. O da şu cevabı verir:

-Annemin bedduası yüzünden bu duruma düştüm! Ben daha küçük bir çocukken bir serçe yakalamıştım. Serçenin ayağını ipe bağladım, ipin ucunu tuttum ve kuşu serbest bıraktım. Kuş uçmak için can havliyle havalandı ben de ipin ucunu çektim, o sırada da kuşun tek ayağı koptu. Annem bu durumu görünce çok üzüldü ve bana dönerek, "Allah da senin ayağını kessin!.." diye beddua etti.

ez-Zemahşerî, tüm ömrünü ilim öğrenme ve öğretmeye adanmış ve bu uğurda çokça seyahatler yaptığı için hiç evlenmedi. 538/1144 tarihinde vefat etti⁵⁵.

ez-Zemahşerî'nin gramerle ilgili kaleme aldığı müstakil eseri *el-Mufassal fî 'ilmi'l-'Arabiyye*'dir. Bu eser, isim, fiil, edat ve eş anlamlı sözcükler olmak üzere, dört ana bölümden oluşmaktadır. ez-Zemahşerî, bu eseri Araplara, Arapça öğretmek amacıyla yazar. *el-Mufassal*, onun ölümünden sonra İbnu Ya'îş (ö. 643/1245) tarafından şerh edilmiştir.

ez-Zemahşerî kaleme aldığı ünlü tefsiri *el-Keşşâf*'ta da Arap gramerinin muhtelif konularına temas eder. Kur'ân âyetlerini, dil yönünden ele alarak

⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, "Muhammed" değil, "İbnu Ahmed" olarak ifâde eder. Bk. Yâkût, *age*. IXX, 126.

⁵⁵ Bk. el-Hanbelî, *age*. IV, 118-121; İbnu'l-Enbârî, *age*. ss. 290-293; İbnu Hallikân, *age*. V, 168-174; el-Kehhâle, *age*. III, 822-823; es-Suyûtî, *Bugyetu'l-vu'ât*, II, 279-280; el-Kiftî, *age*. III, 265-272; Yâfi'î, *age*. III, 269-271; Yâkût, *age*. XIX, 126-135; Yûsuf b. Tagriberdî, *age*. V, 274; ez-Zirikli, *age*. VII, 178.

derinlemesine inceler. Onun bu eseri, her ne kadar tefsîr ilmiyle ilgili olsa bile, gramer yönünden de eşsiz bir hazinedir.

ez-Zemahşerî'nin bir diğer önemli eseri ise, *Esâsu'l-belâga*'dır. Bu eser, Arapça mecâzî anlamlı sözcüklerin, gerçek anlamlarının açıklandığı bir sözlüktür. Sözcüklerin ilk harfleri esas alınarak hazırlanmış olup, alfabetik bir lügattir. Her sözcüğün, hem gerçek, hem de mecâzî anlamı tanık gösterilmek sûretiyle açıklanmaktadır.

2.5.2. Bazı Görüşleri

Örnek:

ez-Zemahşerî, « جَعَلَ اللهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ »⁵⁶ “Allah, Kâbe’yi kötülüklerden arınmış bir ev haline getirdi” âyetinde geçen « الْبَيْتَ الْحَرَامَ » ifâdesinin, sıfatta olduğu gibi övgü amaçlı olarak ‘atfî beyân olduğunu belirtir⁵⁷.

Örnek:

« أَعِنْدَكَ زَيْدٌ ؟ » “Yanında Zeyd var mı?” ve « أَفِي الدَّارِ زَيْدٌ ؟ » “Zeyd evde mi?” vb. cümlelerde Zeyd ismi, zarf, câr ve mecrûr ile fâil olarak takdir edildiğinde, hazf edilen sâbit bir kelime olmaz. ez-Zemahşerî, bu konuyla ilgili, « زَيْدٌ فِي الدَّارِ » “Zeyd evdedir.” Örneğini verir ve bu cümlenin takdîrî bir kelimenin hazfî (düşürülmesi) üzerine mebnî olduğunu söyler. Ona göre, bu kelime, bir fiildir ve asla bir isim olamaz⁵⁸.

Örnek:

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Bekâ' el-'Ukberî (ö. 456/1064), el-Cezûlî (ö. 607/1209) ve İbnu 'Ufûr (ö. 669/1271) nâkıs fiillere « غَدَاً » ve « رَاحَ »yı da ilâve ederler. Bu iki fiilin de « صَارَ » “oldu” anlamına geldiğini belirtirler. Bu görüşü desteklemek için ez-Zemahşerî, Hz. Muhammed'in şu hadisini örnek verir:

« أَعُدُّ عَالِمًا أَوْ مُتَعَلِّمًا أَوْ مُسْتَمِعًا أَوْ مُحِبًّا » “Ya âlim ol, ya öğrenci, veya dinleyici, ya da ilmi sevici”⁵⁹.

« غَدَاً زَيْدٌ صَاحِبًا » “Zeyd güldü” cümlesinde, Zeyd'in gülcü olma durumu anlatılmaktadır⁶⁰.

ez-Zemahşerî, şiirle de uğraşır. Klâsik biyografik eserlerde onun hayatı anlatılırken, dini içerikli olan bazı şiirlerine rastlamak mümkündür. Bunlara örnek olarak şu beyitleri verebiliriz:

⁵⁶ el-Mâ'ide, 5/97.

⁵⁷ İbnu Hişâm, *Mugni'l-Lebîb*, II, 526.

⁵⁸ İbnu Hişâm, *age*, II, 433.

⁵⁹ el-'Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 168; el-'Akîlî, *ed-Du'afâ*, III, 28; el-Heysemî, *Mecma'uz-Zevâ'id*, I, 122; et-Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sagîr*, II, 9.

⁶⁰ es-Suyûtî, *Hem'ul-Hevâmi*, I, 359.

« الْعِلْمُ لِلرَّحْمَنِ جَلَّ جَلَالُهُ وَ سِوَاهُ فِي جِهَاتِهِ يَنْعَمُ »

“İlim, Allah Celle Celâluhu’ya özgüdür, ondan başkası bilgisizlik içinde saçmalar durur!..”

2. يَا أَيُّهَا النَّاسُ كَانَ لِي أَمَلٌ قَصَرَ بِي عَنْ بُلُوغِهِ الْأَجَلُ

فَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ رَجُلٌ أَمَكَنَهُ قَبْلَ مَوْتِهِ الْعَمَلُ

“Ey insanlar! Eskiden benim bir emelim vardı; fakat ecel beni ona ulaşmaktan alıkoydu. Öyleyse bir kimse, kendisine ölümden önce iş yapabilme imkanı bahşeden Rabb’i Allah’tan sakınsın!..”⁶¹

2.5.3. Eserleri

“el-Keşşâf”⁶², “el-Fâik”⁶³, “el-Mufassal fi’n-nahv”⁶⁴, “el-Makâmât”, “el-Mustaksa fi emsâli’l-‘Arab”, “Rabî’u’l-‘ebrâr”, “Etvâku’z-zeheb”, “Hamîmu’l-‘Arabiyye”, “Şerhu ebyâti’l-Kitâb”, “el-Enmûzec”, “Şerhu ba’di muşkilî’l-mufassal”, “el-Kelîmu’n-nevâbig”, “el-Kıstâs”⁶⁵, “el-Ehâci’n-nahviyye”.

Sonuç ve Değerlendirme

Arap dili gramer geleneği; Basra şehrinde başlayıp, Kûfe’de muhalif görüşlerle devam etmiş ve Bağdat’ta, Basralı ve Kûfeli gramer bilginlerinin yorumlarının sentezlenmesiyle kemâl noktasına ulaşmıştır. Bağdat ekolü temsilcileri, eklektik metod/seçmecî yöntem kullanarak kendilerinden önceki ekollerin birikimlerini bilimsel bir anlayışla yeniden ele alıp, şekillendirmişlerdir. Bağdat gramer ekolü bilginleri, İslâm bilim tarihinde, bilimsel bilginin üretimi noktasında, eklektik metodu ilk ve etkin kullanan bilim adamları konumundadır. Onlardan önceki bilginler, eldeki ham veriler arasında seçim yapmaktaydılar. Örneğin, kendi gramer görüşlerini desteklemek için şiirler arasından ancak kendilerine uygun olanı seçmekteydiler. Oysa, Bağdat gramer bilginleri kendilerinden önceki iki ekolün görüş ve yorumlarını inceleyerek bunlar arasında bilimsel ölçütler doğrultusunda seçim yapmışlardır. Bu durum, müslümanlar tarafından bilimsel yöntemlerin kullanımı bakımından önemlidir.

Arap dili grameri, VII ve VIII. yüzyıllarda, Kur’ân’ın hatalı okunması ve yanlış anlaşılmasını önlemek amacıyla kural tespiti yapmaya dayalı bir bilgi birikiminden ibaretken, IX-XII. asırlar arasında Bağdat’ta, üzerinde derinlemesine incelemelerin yapıldığı bir bilim dalı hâlini almıştır. Bu dönemde, kıyâs, semâ’, eklektisizm, tümdengelim, tümevarım v.b. bilimsel yöntemler gramere uygulanmıştır. Gramer

⁶¹ İbnu Hallikân, *age*, V, 168.

⁶² Kur’ân tefsiridir. ez-Zemahşerî bu eserinde âyetleri lafız ve mânâ yönüyle açıklar. Ayrıca, âyetlerdeki söz sanatlarına değinir.

⁶³ Bu eserinde, hadislerde geçen garîb lafızları açıklar.

⁶⁴ Arapçanın tüm gramer kurallarını açıkladığı bir gramer kitabıdır. Ayrıca bk. Yılmaz, *ez-Zemahşerî ve el-Mufassal’ı*.

⁶⁵ Bu eser arüzla ilgilidir.

biliminin konuları ve terminolojisi, Bağdatlı bilginler tarafından nihâi şekline ulaştırılmıştır. Bağdat öncesi kendi sınırları içinde kalan gramer bilimi, Bağdatlı âlimlerle birlikte, kendi kabuğunu kırmış ve multi disiplinler bir yapıya kavuşmuştur. Örneğin, İbnu Cinnî gibi bilginler, İslâm hukukundaki metod ve yaklaşımları, gramere tatbik etmişler, ez-Zemahşerî gibi çok yönlü bilim adamları da gramer bilimini, tefsir ilmi içerisinde ön plana çıkarabilmişlerdir.

Bağdat gramer ekolünün incelenmesi; hem Arap dili gramerinin geçirdiği evrelerin anlaşılabilmesi, hem de İslâm tarihinin altın çağındaki Bağdat şehrinin tarihsel ve bilimsel birikiminin gün ışığına çıkarılması için önemlidir.

Kaynakça

- el-'Aclûnî, İsmâ'il b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ'*, thk. Ahmed el-Kalaş, Mu'essesetu'r-Risâle, Beyrût H. 1405.
- el-'Akilî, Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Umer, *ed-Du'afâ'*, thk. 'Abdu'l-Mu'tî Emîn Kal'acî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1984.
- Arı, Saim, *Ebu'l-Kâsım 'Abdu'r-Rahmân b. İshâk ez-Zeccâcî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserlerinden Kitâbu'l-Lâma'ât'tı*, İstanbul Üniversitesi SBE. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1980.
- Bakırcı, Selami-Demirayak, Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Yayınları, Erzurum 2001.
- Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire ty.
- Doğan, Gülnur, *Ebû Ali el-Fârisî ve el-İzâh fi'n-Nahv*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1970.
- Fişek, Salih, *İbn Cinnî Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve el-Hasâ'is'in Metin Tercümesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1981.
- el-Hanbelî, 'Abdu'l-Hayy b. el-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*, thk. İhyâ'u't-Turâsî'l-'Arabî Komisyonu, Beyrut ty.
- el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târîhu Bagdâd*, el-Mektebetu's-Selefiyye, el-Medînetu'l-Munevverra ty.
- el-Heysemî, 'Ali b. Ebî Bekr, *Mecma'uz-Zevâ'id*, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut H. 1407.
- İbnu Cinnî, Ebu'l-Feth 'Usmân, *el-Hasâ'is*, thk. Muhammed 'Ali en-Neccâr, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut ty.
- , *Sirru Sinâ'ati'l-'râb*, thk. Mustafâ es-Sakka, İdâratu İhyâ'it-Turâsî'l-Kadîm, Kâhire 1954.
- , *el-Munsif*, thk. İbrâhîm Mustafâ, 'Abdullah Emîn, Kahire 1954.
- İbnu'l-Enbârî, Kemâlu'd-dîn 'Abdu'r-Rahmân Ebu'l-Berakât, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fi Tabakâti'l-Udebâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâ'î, Mektebetu'l-Menâr, ez-Zerkâ/Ürdün 1985.
- İbnu Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-A'yân fi Enba'i Ebnâ'iz-Zamân*, thk. İhsân 'Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 1978.
- İbnu Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yûsuf, *Mugni'l-Lebib 'an Kutubi'l-E'ârib*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdu'l-Hamîd, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut 1991.
- İbnu Kesîr, İsmâ'il b. 'Umer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Kâhire 1985.
- İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1978.
- İsmâ'il Bâşâ, el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn Esmâ'u'l-Mu'ellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat 1951.
- Kehhâle, 'Umer Ridâ, *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn*, Mu'essesetu'r-Risâle, Beyrut 1993.
- el-Kiftî, 'Aliyyi'bni Yûsuf, *İnbâhu'r-Ruvât*, thk. M. Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Kâhire 1980.
- Kızıklı, Salih Zafer, *Arap Grameri Ekolleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2005, ss. 97-109.
- , "Ebu'l-Esved ed-Du'elî'nin Arap Gramer Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. IX, S. 25 Güz, Ankara 2006.
- el-Lugavî, Ebû't-Tayyib, *Meratibu'n-Nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Matba'atu Nehda, Mısır 1955.
- el-Mehdî, el-Mahzûmî, *ed-Dersu'n-Nahvî fi Bagdâd*, Bağdat 1984.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit, "Ebû Ali el-Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1994, X, 88-90.
- Özdemir, Sevim, *Ebû Ali el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri*, Süleyman Demirel Ü Sosyal Bilimler Ens, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 1996.
- es-Safedî, Halîl b. Eybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Beyrut 1984.

- es-Se'âlibî, Ebû Mansûr, *Yetîmetu'd-Dehr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.
- Sezgin, Fuat, *GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums)*, Leiden 1967-1984.
- Sönmez, Ramazan, *Zeccâcî ve el-Cümel'in Bazı Dil Hususiyetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2000.
- es-Suyûtî, 'Abdu'r-Rahman b. Ebî Bekr, *Bugyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîne ve' n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979.
- , *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'* thk. Ahmed Şemsu'd-dîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- et-Taberânî, Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb Ebû'l-Kâsım, *el-Mu'cemu's-Sagîr*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1985.
- Türkmen, Dursun Ali, *Arap Dilbilimcisi Zeccâcî ve "Mecâlisu'l-'Ulemâ"sında Ele Alınan Filolojik Tartışmaların Değerlendirilmesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun 2002.
- el-Yâfi'î, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Sa'd, *Mir'âtu'l-Cenân ve 'İbratu'l-Yakazân fî Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân*, Dâira bi'l-Me'ârif, Haydarâbâd H. 1337.
- Yâkût, b. 'Abdillah el-Hamevî, *Mû'cemu'l-Udebâ*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1936.
- Yavuz, Mehmet, *İbn Cinni Hayati ve Arap Gramerindeki Yeri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996.
- , "İbn Cinni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1999, XIX, 397-400.
- Yılmaz, Zehra, *ez-Zemahşerî ve el-Mufassal'ı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1996.
- Yûsuf b. Tagrıberdî, Ebu'l-Mahâsin, *en-Nucûmu'z-Zâhira fî Mulûki Misra ve'l-Kâhira*, Tab'atu Dâri'l-Kutubi'l-Mısıriyye, Kahire 1929.
- ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım 'Abdu'r-Rahmân b. İshâk, *el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv*, thk. Mâzin el-Mubârek, Menşûrâtu'r-Ridâ, Kum H.1363.
- ez-Zirikî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1984.
- ez-Zubeydî, Ebû Muhammed b. el-Hasen, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, thk. M. Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Matba'atu's-Se'âde, Kahire 1954.